

Radosław Kubus

ORCID 0000-0002-3320-9308

Wybrane choroby zakaźne w XIX i na początku XX wieku w świetle ksiąg zgonów parafii ewangelickiej w Żuławkach (*Fürstenwerder*)

Streszczenie: W artykule podjęto próbę przedstawienia wybranych chorób zakaźnych w parafii ewangelickiej w Żuławkach w oparciu o księgi metrykalne. Ich wnikliwa analiza w odniesieniu do zgonów spowodowanych ospą, odrą, cholera oraz grypą, pozwoliła zbadać zapadalność na choroby zakaźne w mikroskali jednej żuławskiej wsi. Odnotowane w księgach zgonów przypadki zachorowań na choroby zakaźne, doskonale wpisują się w ogóle procesy, które zachodziły wówczas na wschodnich obszarach państwa Hohenzollernów. Poza analizą ksiąg metrykalnych w tekście podjęto również próbę przedstawienia aktualnego stanu wiedzy na temat kościoła i cmentarza ewangelickiego w Żuławkach.

Słowa kluczowe: Żuławy, ewangelicy, księgi metrykalne, zgony, choroby zakaźne

Summary: Selected infectious diseases in the 19th and early 20th centuries in the light of the death records of the Evangelical parish in Żuławki (*Fürstenwerder*)

The article attempts to present selected infectious diseases in the Evangelical parish in Żuławki based on the record books. The analysis of deaths caused by smallpox, measles, cholera, and influenza made it possible to study the incidence of infectious diseases in the microscale of one village in Żuławy. The cases of infectious diseases recorded in the death books perfectly fit into the general processes that were taking place at that time in the eastern areas of the Hohenzollern state. In addition to the analysis of record books, the text also attempts to present the current state of knowledge about the Evangelical church and cemetery in Żuławki.

Keywords: Żuławy, Protestants, parish registers, deaths, infectious diseases

Wprowadzenie

Położona w powiecie nowodworskim w gminie Stegna miejscowość Żuławki (*Fürstenwerder*), zlokalizowana około 30 kilometrów od Gdańska, od pewnego czasu cieszy się znacznym zainteresowaniem ze strony historyków¹. Szczególną ciekawość wzbudzają zachowane na terenie miejscowości relikty kompleksu poewangelickiego². Relikty te są świadectwem istnienia we wsi przed II wojną światową znaczącej grupy osób tego wyznania.

Jednym z najważniejszych źródeł, pozwalających badać dzieje żuławskich ewangelików w mikroskali, są księgi metrykalne. Szczególnie cenne z perspektywy badań nad przyczynami zgonów oraz przebiegiem uroczystości pogrzebowych są księgi zgonów. Dla Żuławek dysponujemy tego typu metrykaliaami obejmującymi okres ponad 200 lat (1724–1940). Obecnie są one przechowywane w Centralnym Archiwum Kościoła Ewangelickiego w Berlinie (Evangelisches Zentralarchiv in Berlin)³. Na potrzeby niniejszego tekstu przeanalizowano zapisy w księgach zgonów parafii ewangelickiej w Żuławkach pod kątem występowania w nich czterech wybranych jednostek chorobowych o charakterze zakaźnym (tak wirusowych, jak i bakteryjnych), tj. ospy, odry, cholery i grypy. Głównie sięgnięto po metrykalia z okresu XIX i początku XX wieku, jednak w przypadku ospy odwoływano się również do zapisów wcześniejszych⁴. Wybór wyłącznie czterech jednostek chorobowych wynika z faktu, że dzięki licznie zachowanym archiwaliom oraz cząstkowym

¹Wśród ważniejszych prac warto wskazać na następujące pozycje: W. Zawadzki, *Dzieje Niedźwiedzicy na Żuławach Wielkich do 1945 roku*, Elbląg 2014, s. 108, 114–116; Tenże, *Żuławy Malborskie i Elbląskie 1772–1945. Perspektywa społeczno-religijna*, Pelplin 2021, passim; R. Zacharias, *Evangelische Kirchengeschichte für die Stadt Marienburg und ihre beiden Werdergebiete an Nogat und Weichsel 1526 bis 1945. Entwicklungsstufen einer Glaubenslandschaft*, Münster/Westfalen 2019, s. 471; J. Dąbal, R. Kubus, T. Widerski, *Wpływy ideowe dużych ośrodków miejskich na programy architektoniczne zaożeń sakralnych małych miejscowości*, [w:] *Architektura sakralna XIX i pierwszej połowy XIX wieku (Architektura Miast IV. Materiały po konferencji)*, (red.) A. Wysocka, B. Derkowska-Kostkowska, L. Łbik, Bydgoszcz 2017, s. 61–74; R. Kubus, *Ofiary pożarów i zabójstw, topielcy oraz samobójcy, czyli nietypowe przypadki zgonów w świetle ksiąg metrykalnych z parafii ewangelickiej w Żuławkach (XVIII–XX wiek)*, „Rocznik Elbląski” T. XXX, 2020, 47–61; J. Dąbal, R. Kubus, T. Widerski, *The Lutheran Parish Church in Żuławki. The Forgotten Heritage of Żuławy Wiślane, Northeast Poland*, „Church Archaeology”, 2022, s. 117–126.

²Patrz przyp. 1.

³R. Kubus, *Ofiary pożarów i zabójstw...*, s. 48.

⁴Evangelisches Zentralarchiv in Berlin [dalej EZA] 6604, (*Bestattungen 1724–1775*); EZA 6604 (*Bestattungen 1782–1792*); EZA 6608 (*Bestattungen 1792–1826*); EZA 6609 (*Bestattungen 1826–1940*).

opracowaniom odnośnie owych czterech jednostek chorobowych, rezultaty badań uzyskane w odniesieniu do nich można ukazać w szerszym kontekście, sprawdzając zarazem na ile wyniki uzyskane w mikroskali wpisują się w szerszy kontekst regionalny. Artykuł stanowi zaledwie przyczynek do szerszych studiów nad przedwojenną demografią miejscowości Żuławki i jest wstępem do przygotowywanej przeze mnie wraz z dr J. Dąbał monografii historyczno-archeologicznej poświęconej temu zagadnieniu.

Celem artykułu jest przedstawienie zakresu występowania wybranych chorób zakaźnych w mikroskali obejmującej jedną wieś, jak również ukazanie potencjału tkwiącego w księgach metrykalnych (w tym przypadku dotyczących zgonów), które stanowią nieodzowne źródło w badaniach nad demografią oraz lokalną historią społeczną, jak również mogą być pomocne w badaniach z zakresu historii medycyny. Należy przy tym zaznaczyć, że interpretując zawarte w księgach metrykalnych zapisy, w tym przede wszystkim przyczyny zgonów, należy być niezwykle ostrożnym i krytycznym. Wszystko zależało bowiem od tego kto stwierdzał zgon oraz tego, czy dana jednostka chorobowa była sklasyfikowana przez ówczesną naukę medyczną⁵. Niemniej księgi metrykalne mogą wskazywać na skalę i tempo recepcji nowinek medycznych w zakresie diagnostyki na terenach peryferyjnych względem dużych ośrodków miejskich, w których nauka medyczna stała na znacznie wyższym poziomie. Zanim przejdę do analizy konkretnych przypadków zgonów, warto choćby pokrótce przedstawić dzieje parafii i kościoła ewangelickiego w Żuławkach.

Zarys historii parafii i kościoła ewangelickiego w miejscowości Żuławki

Reformacja dotarła do miejscowości Żuławki najpóźniej w latach 70. XVI wieku⁶. Wówczas bowiem pojawił się we wsi pierwszy kazno-

⁵R. Kubus, *Zgony mieszkańców Nowego Dworu Gdańskiego i okolic miasta na przełomie XIX i XX wieku w świetle księgi metrykalnej miejscowej parafii ewangelickiej*, „Rocznik Elbląski”, t. XXXII, 2022, s. 186.

⁶F. Moeller, *Altpreußische evangelisches Pfarrerbuch von der Reformation bis zur Vertreibung im Jahre 1945*, Bd. 1, Hamburg 1968, S. 174; J. Dąbał, R. Kubus, T. Widerski, *Kaplica w Żuławkach. Wpływy ideowe...*, s. 62; R. Kubus, *Ofiary pożarów i zabójstw...*, s. 47; J. Dąbał, R. Kubus,

dzieja luterkański. W tym samym czasie do wsi przybyli również pierwsi mennonici⁷. Najprawdopodobniej od tego też czasu, zaadaptowano na potrzeby miejscowych luteran jakiś bliżej nieokreślony budynek. W wizytacji wsi z roku 1647 wskazywano: „Predykant heretycki jest tu już od dawna, jeszcze od czasów przedwojennych, ma swoją synagogę i sprawuje sakramenty. Należy do niego szkoła, gdzie zatrudnia nauczyciela heretyckiego, który uczy dzieci. Mszę odprawia się tu w co drugą niedzielę i w drugi dzień świąt”⁸. Pośrednio na istnienie kościoła w Żuławkach na początku XVIII wieku wskazuje fakt, że w 1716 roku przysięgli wałowy Albinus Hamann podarował na jego rzecz pozytyw⁹. W kronice pobliskiego kościoła w Drewnicy pod rokiem 1778 (20 listopada) odnotowano natomiast informację o pożarze, będącym rezultatem „niedbalstwa” ze strony służącej pastora. W wyniku nieszczęścia spłonęła świeżo wyremontowana pastorówka, zachował się za to położony obok niej kościół¹⁰.

Od początku istnienia parafia ewangelicka w Żuławkach ograniczała się wyłącznie do jednej wsi. Była to zatem jedna z najmniejszych gmin wyznaniowych na obszarze Żuław Malborskich. Przykładowo znajdująca się tuż obok niej parafia ewangelicka w Drewnicy obejmowała kilka miejscowości, tj. Drewnicę, Drewniczkę, Leszkówki, Przemysław, Głowę oraz część wsi Izbiska¹¹. W końcu XVIII (1790 r.) wieku w miejscowości mieszkały 524 osoby¹². Parafia ewangelicka w Żuławkach administracyjnie podlegała (*Eingepfarrt*) pod Nowy Staw. Patronem kościoła była

T. Widerski, *The Lutheran Parish Church in Żuławki...*

⁷E. Kizik, *Mennonici w Gdańsku, Elblągu i na Żuławach Wiślanych w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku*, Gdańsk 1994, s. 43.

⁸M. Józefczyk, *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVII wieku*, T. II, *Źródła do dziejów XVII-wiecznej Pomezanii*, Malbork 2012, s. 327 — por. B. Schmid, *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Kreises Marienburg*, Bd. 4, Danzig 1919, S. 54.

⁹A. Hartwich, *Geographisch-historische Landesbeschreibung derer dreyen im polnischen Preußen liegenden Werdern...*, Königsberg 1722, s. 174.

¹⁰„Ao: 1778. d. 20. Nov: ging des Abends um 8 Uhr gerade über in Fürstenwerder in des Hrn. Prediger Backe s. Hauße, welches nur den vorigen Sommer gantz renoviret war, aus Vernachlässigung s. Magd ein Feuer auf und brandte fast gantz ab; die gantz neben beystehende Kirche wurde dem Höchsten Gott sey Dank, noch erhalten”. — EZA, 980/5767 (*Sonstige Verzeichnisse 1771–1793*), k. 24.

¹¹V. Zirkwitz, *Die bauliche Entwicklung der Dorfkirche von der Ordenszeit bis zur Gegenwart im Gebiet des ehemaligen Freistaates Danzig unter besonderer Berücksichtigung der Kirchen der Danziger Höhe und Niederung*, Danzig 1940, s. 19.

¹²Archiwum Państwowe w Malborku [dalej APM], 61/6, k. 36.

natomiast lokalna gmina luterańska¹³.

Wydaje się, że jeszcze na początku XVIII wieku miejscowi luteranie nie mieli własnego cmentarza. W jednym z pierwszych wpisów do ksiągi zgonów parafii ewangelickiej w Żuławkach, który dotyczył miejscowego kaznodziei Petera Wolfa (1699–1725) zapisano, że został on po śmierci pochowany na cmentarzu w Drewnicy¹⁴. Z pewnością cmentarz w Żuławkach wyłączany był doraźnie z użytkowania w momencie, w którym następowała powódź. Taka sytuacja miała miejsce choćby na początku stycznia roku 1741, kiedy wyłom w wale doprowadził do kataklizmu, który zniszczył pięć domów oraz plebanie katolicką i ewangelicką¹⁵.

Na początku XIX wieku nastąpił znaczący wzrost liczby mieszkańców we wsi. W sumie w 1818 roku zamieszkiwało w Żuławkach 564 ludzi, z czego zdecydowaną większość stanowili luteranie (323 osoby). Poza wyznawcami doktryny Marcina Lutra miejscowość zamieszkiwała również znaczna liczba katolików (189 osób) oraz stosunkowo duża grupa menonitów (52 osoby)¹⁶. Z pewnością gospodarze wyznania ewangelickiego i menonickiego byli osobami znacznie lepiej sytuowanymi aniżeli katolicy, którzy bardzo często stanowili dla dwóch pierwszych grup wyznaniowych służbę najemną. Taka sytuacja generowała konflikty międzywyznaniowe, które dodatkowo podsycaly wzajemne oskarżenia ze strony duchownych obu wyznań. Przykładowo na początku XIX wieku, katolicki proboszcz w Żuławkach Drost, oskarżał miejscowego kaznodzieję ewangelickiego Ephraima Gottlieba Oloffa o to, że ten zarzuca mu pakt z diabłem¹⁷.

W 1821 roku, zapewne ze względu na rosnącą liczbę parafian, dotychczasowa świątynia w konstrukcji fachwerkowej została znacznie rozbudowana. Służyła ona miejscowym ewangelikom niemal do końca XIX

¹³J. F. Goldbeck, *Vollständige Topographie des Königreich Preussen*, Th. II, Königsberg und Leipzig 1789, s. 55.

¹⁴EZA 6604, (*Bestattungen 1724–1775*), k. 1.

¹⁵R. Kubus, *Gwałtowne zjawiska pogodowe oraz kłęski żywiołowe na Żuławach i Mierzei w świetle kroniki kościoła ewangelickiego w Drewnicy (XVII–XVIII wiek)*, [w:] *Ekologia w Prusach Królewskich*, (red.) W. Zawadzki, Pelplin 2022, s. 268.

¹⁶*Uebersicht der Bestandtheile und Verzeichniss aller Ortschaften des Danziger Regierungs-Bezirktes*, Danzig 1820, s. 32.

¹⁷P. Letkemann, *Die preussische Verwaltung des Regierungsbezirks Danzig (1815–1870)*, Marburg 1967, s. 216.

wieku¹⁸. Dopiero od lat 70. XIX wieku rozpoczęto wzmożone zabiegi na rzecz wzniesienia nowej świątyni. Przy czym zamieszkujący Żuławki mennonici godzili się co najwyżej na renowację dotychczasowej świątyni, natomiast ewangelicy dążyli do budowy nowego obiektu zwieńczonego w dodatku masywną wieżą. Decyzję o budowie nowego kościoła poprzedziły przynajmniej dwie ekspertyzy dotychczasowego budynku. W ekspertyzie z 1882 roku wskazywano na fatalny stan obiektu (*der Gebäude ist überall Schadhafft*) oraz jego prostotę (*Außen der Kirche ist absolut schmucklos*). Wnętrze kościoła oświetlało jedenaście dużych i dwa małe okna. Formy ołtarza i kaplic pozwalały przypuszczać, że budynek pochodził z połowy XVIII stulecia. Małe organy kościelne były umieszczone na emporze naprzeciwko ołtarza. W zakrystii znajdował się całkowicie zniszczony konfesjonał. W konkluzji stwierdzano, że aby zachować kościół niezbędne byłoby prowadzenie corocznych remontów tak długo jak to tylko możliwe¹⁹. Zaledwie trzy lata od rzeczonyj ekspertyzy stan kościoła był już na tyle zły, że władze policyjne ze względów bezpieczeństwa zamknęły świątynię, a nabożeństwa przeniesiono do niewielkiej szkolnej sali lekcyjnej²⁰. Jednocześnie przez cały czas toczył się spór dotyczący tego czy kościół należy remontować, przebudować czy też wybudować na nowo. Jeszcze pod koniec lat 70. XIX wieku koszt renowacji szacowano na 5600 marek, koszt rozbudowy na 15000 marek, natomiast koszt budowy nowego kościoła na 43000 marek²¹. Ostatecznie w 1890 roku zmuszono mennonitów do partycypowania w kosztach budowy nowego kościoła, który wzniesiono według projektu Hugo Prejawy z Elbląga, z kolei wykonawcą projektu był pochodzący z Malborka inspektor wałowy (*Deichinspektor*) oraz rejencyjny inżynier budowlany (*Regierungs-Baumeister*) Götter²². Nowo powstały kościół był konstrukcją zbudowaną z neogotyckiej czerwonej cegły (*Ziegelrohbau*),

¹⁸Archiwum Państwowe w Gdańsku [dalej: APG], 977/3065, [b.n.s.]. (*Bauten an den kirchlichen Gebäuden in Fürstenwerder, 1888–1894*).

¹⁹APG 9/1570, k. 186–187v. (*Bauten an der evangelischen Kirche und Pfarrgebäuden in Fürstenwerder 1877–1891*).

²⁰W. Zawadzki, *Żuławy Malborskie i Elbląskie 1772–1945...*, s. 327.

²¹APG 977/3065, [b.n.s.]. (*Bauten an den kirchlichen Gebäuden in Fürstenwerder, 1888–1894*).

²²W. Zawadzki, *Żuławy Malborskie i Elbląskie 1772–1945...*, s. 327, 341–342; B. Schmid, op. cit., s. 54.

a jego elementem charakterystycznym była niezwykle masywna wieża²³.

Dnia 28 października 1891 roku nastąpiła konsekracja nowej świątyni, której dokonał superintendent generalny z Gdańska Emil Heinrich Taube²⁴. Na uroczystość, mimo niesprzyjającej pogody, licznie przybyło duchowieństwo z całej diecezji pod przewodnictwem nowostawskiego superintendenta Kählera, z którym poprzedniego dnia ustalono przebieg uroczystości. Jak wskazywał sam Taube, nowy kościół sprawiał niezwykle pozytywne wrażenie (*Die Neue Kirche macht einen überaus freundliche und würdige Eindruck*)²⁵. Pierwszym pastorem pełniącym posługę w nowej świątyni był Albert Richard Schröder Krüger²⁶. Poza kościołem, w tym czasie we wsi znajdowała się również szkoła ewangelicka do której uczęszczało 68 uczniów. Nauczał w niej niejaki Friedrich Dukowski. Wieś liczyła wówczas 768 mieszkańców, z czego 395 było ewangelikami, 309 katolikami z kolei 64 wyznawcami innej wiary (głównie mennonitami). Do najbogatszych mieszkańców wsi (tzw. *Großgrundbesitzer*) należeli: Cornelius Penner, Gustav Pohlmann, Gustav Schulz, Friedrich Treppenhauer, Hermann i Johann Wiens oraz Johann Wiebe²⁷.

W kolejnych latach parafia ewangelicka w Żuławkach zmagiała się z poważnymi problemami finansowymi. Lokalni mennonici domagali się zwrotu kosztów poniesionych na rzecz budowy kościoła, należało także odbudować spaloną w roku 1887 pastorówkę, jak również konieczne były środki na działalność bieżącą, w tym zakup i renowacje sprzętów kościelnych²⁸. Wyrazem pogłębiającego się kryzysu gminy ewangelickiej w Żuławkach jest pismo pastora Brenske z roku 1934 skierowane do Ewangelickiego Konsystorza Wolnego Miasta Gdańska, w którym skarżył się, że nie jest w stanie zebrać wystarczających środków na pilną i niezbędną renowację organów kościelnych. Za trudną sytuacją

²³J. Dąbal, R. Kubus, T. Widorski, *Kaplica w Żuławkach...*, s. 63.

²⁴„Altpreussische Zeitung”, 1891, nr 256, s. 6. — dziękuję p. Bartoszowi Skopowi na wskazanie na to źródło.

²⁵APG 977/3065, [b.n.s.]. (*Bauten an den kirchlichen Gebäuden in Fürstenwerder, 1888–1894*).

²⁶APG 977/2379, k. 162. (*Nachweisung aller evangelischen Kirchen und Geistlichen in der Provinz Preußen*).

²⁷*Adreßbuch des Landkreises Marienburg in Westpreußen mit Einschluß der Städte Tiegenhof und Neuteich*, hrsg. von O. Wunderlich, Marienburg 1890, S. 28–29.

²⁸W. Zawadzki, *Żuławy Malborskie i Elbląskie 1772–1945...*, s. 321–322.

finansową gminy stała m.in. kurcząca się liczba parafian, których w tym czasie było we wsi zaledwie 280, czego nie omieszkął podkreślić żuławski kaznodzieja²⁹.

Nie wiadomo jak wyglądała sytuacja ewangelickiej gminy wyznaniowej w Żuławkach w czasie II wojny światowej. W każdym razie, zarówno kościół jak i kaplica grobowa przetrwały wojnę. Tuż po niej, ze względu na gruntowne zmiany społeczne, tak kościół jak i cmentarz zaczęły popadać w ruinę. Nowi osadnicy napływający do wsi zaadaptowali na swoją świątynię kościół katolicki zbudowany we wsi na początku lat 40. XIX wieku. Mienie poewangelickie było natomiast systematycznie rozkradane. Sam kościół ewangelicki przetrwał niemal do końca lat 60. XX wieku. Planowano nawet zaadaptować go na potrzeby lokalnej świetlicy. Ostatecznie jednak w roku 1967 zdecydowano się na rozbiórkę świątyni, a uzyskany w ten sposób materiał budowlany, wyceniony na sumę 100 tys. złotych, przeznaczono na rzecz Społecznego Komitetu Odbudowy Gromadzkiego Ośrodka Kultury w Drewnicy³⁰. W kolejnych latach pocmentarny teren popadał w zapomnienie. Większą część terenu cmentarza pokryła bujna roślinność, a jedynym widocznym elementem kompleksu była kaplica, wykorzystywana zresztą przejściowo jako składzik na różnego rodzaju sprzęt pszczelarski osobie dzierżawiającej gminny teren. Mimo tego że na skutek wydarzeń II wojny światowej gwałtownie zmieniły się stosunki wyznaniowe we wsi, pojedyncze pochówki na cmentarzu ewangelickim odbywały się najprawdopodobniej jeszcze do lat 60. XX wieku.

Wybrane choroby epidemiczne na Żuławkach w XIX i na początku XX wieku

Jedną z najbardziej niebezpiecznych chorób zakaźnych która w XVIII wieku cyklicznie dotykała mieszkańców Gdańska oraz przedmieść mia-

---

²⁹APG, 260/3238, k. 313. (*Bauten und Reparaturen Kirchen und Pfarrgebäuden in Fürstenwerder*).

³⁰APM, 590/17, k. 171 (*Prezydium Gromadzkiej Rady Narodowej w Drewnicy. Komisja Kultury i Spraw Socjalnych, 1965–1969*); APM, 590/38 [b.n.s.] (*Prezydium Gromadzkiej Rady Narodowej w Drewnicy. Zebrania wiejskie, soltysi od 1960 r. do 1969 r.*). — Por. J. Dąbal, R. Kubus, T. Widderski, *The Lutheran Parish Church in Żułauki...*

sta była ospa prawdziwa (*Pocken, Pokken*)³¹. W zasadzie analizując zapisy w księgach zgonów z XVIII wieku, daje się zauważyć, że choroba zbierała ogromne żniwo szczególnie wśród dzieci do 10 roku życia. Ci którzy ją przeżyli, często do końca życia naznaczeni byli dziobami ospowymi. Jeszcze przynajmniej do końca lat 20 XIX wieku, w listach gończych wystawianych za zbiegłymi przestępcami z terenu rejencji gdańskiej wskazywano na szpecące ich twarze dzioby poospowe³².

Wiadomości o szczepieniu ospy metodą wariolizacji dotarły do Gdańska stosunkowo szybko. To, jak wyglądało szczepienie ospy tą metodą oraz jakie nastroje społeczne budziła w ogóle kwestia szczepień w okresie lat 70. XVIII wieku w nadmotławskim mieście, wiemy dzięki pamiętnikowi Joanny Schopenhauer (*Gdańskie wspomnienia młodości*)³³. Słynna gdańszczanka poświęciła cały rozdział swojego dzieła opisowi przebiegu szczepienia ospy metodą wariolizacji³⁴. W momencie kiedy Gdańsk w wyniku drugiego rozbioru znalazł się w granicach państwa pruskiego, akcja szczepień znacznie przyspieszyła. Dotyczyło to nie tylko samego Gdańska czy innych mniejszych miast, ale także terenów wiejskich wcielonych do państwa Hohenzollernów. Niewątpliwie wpływ na to miało opracowanie przez Eduarda Jennera w końcu XVIII wieku nowej, znacznie bezpieczniejszej metody szczepień, tj. wakcynacji. To jaką wagę przywiązywano w państwie pruskim do kwestii szczepień ukazuje wydany 25 kwietnia 1805 roku przez *Ober-Collegium Medicum et Sanitatis* ogólnik, w którym wzywano mieszkańców państwa pruskiego, w szczególności chłopów, do szczepień ochronnych (*Aufforderung an die Einwohner des Preußischen Staats besonders an den Landmann betreffend die Impfung der Schutz-Blattern*)³⁵. W obwieszczeniu możemy

³¹Analizę występowania kolejnych zachorowań na tę chorobę w Gdańsku w XVIII wieku na podstawie czasopisma „Danziger Erfahrungen” przeprowadził Piotr Paluchowski — zob. P. Paluchowski, „Danziger Erfahrung” w latach 1739–1793. Studium z dziejów gdańskiego czasopiśmiennictwa, Warszawa 2013, s. 205–207.

³²R. Kubus, *Znamiona chorobowe, defekty i urazy oraz inne słabości jako cechy dystyngtywne w listach gończych zamieszczanych w dzienniku urzędowym rejencji gdańskiej (Amtsblatt der Königlichen Regierung zu Danzig) w latach 1816–1830*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego”, T. XXII, 2019, s. 71–72.

³³P. Paluchowski, *W walce z ospą. Wokół publikacji Mathiasa Nathanaela Wolffa „Unterricht gegen die Kinder-Blattern”*, „Medical Library Forum”, 2020, Vol. 13 (1), p. 31–32.

³⁴Ibidem, s. 32.

³⁵APG 506/1711, k. 3–4 (*Acta des Magistrats zu Barend betreffend die Pokkenimpfungs-*

przeczytać:

„W ostatnim czasie powstał bezpieczny środek — mamy na myśli krowiankę — która potwierdziła na wielu przykładach swoją przydatność jako skuteczna szczepionka przeciw ospie. Nasz wielmożny monarcha w pełni przekonania co do skuteczności tej bezpiecznej, a zarazem bezbolesnej szczepionki, zaaplikował ją nie tylko swoim dzieciom, ale również umożliwił dla dobra ludności szczepienie swoim podwładnym w Berlinie, Królewcu, Magdeburgu i Poznaniu, aby udowodnić w ten sposób jej skuteczność w walce z zarazą. Fizycy, lekarze i chirurdzy są zobligowani umożliwić przyjęcie szczepionki wszystkim osobom bez względu na płeć i wiek, które nie przeszły jeszcze zakażenia ospą, bądź nie są pewni tego czy byli już szczepieni. Zobowiązani do nadzoru nad akcją szczepień poza kolegiami medycznymi są także kaznodzieje, dzierżawcy i tym podobne osoby, które z dobroci serca chcą zająć się procesem szczepień”³⁶.

Personel medyczny prowadził akcję szczepień w określonych dystryktach. Na medyków przeprowadzających największą ilość szczepień czekały nagrody w postaci gratyfikacji finansowych oraz specjalnych odznaczeń (tzw. *Impf-Medaille*). Dla konkretnych miejscowości prowadzono specjalne zeszyty szczepień. Należało w nich podać numer domu osoby zaszczepionej, personalia i zawód ojca rodziny, imię osoby zaszczepionej, jej datę urodzenia, datę podania szczepionki, datę przeprowadzenia badania. Poza tym wskazywano w nich na to czy szczepienie zakończyło się sukcesem, czy potrzebne były kolejne dawki szczepionki. Następnie należało podać numer potwierdzającego szczepienie atestu wystawionego przez medyka oraz obligatoryjnie wskazać ewentu-

---

Angelegenheiten im hiesigen Orte).

³⁶ „(...) Dazu ist nun ein sicheres Mittel in neuerer Zeit, — wir meinen die Kuhpocken, — welche jetzt, durch unzählige Beyspiele bewährt, den Nahmen: Schutz-Blattern, allgemein erhalten haben, entdeckt worden. Ueberzeugt von dem Werth dieses, weder mit gefährlichen Folgen verbundenen, noch sonst schmerzhaften Schutzmittels, hat unser erhabene Monarch nicht nur Seine Königliche Kinder mit dem Stoff dieser Schutz-Blattern impfen, sondern auch in Berlin, Königsberg, Magdeburg und Posen zum Wohl Seiner getreuen Unterthanen, und zur Aufrechthaltung der wahren Schutz-Blattern, die wirksamsten Anstalten treffen lassen. Alle Physiker, Aerzte und Chirurgen, sind angewiesen, auf Verlangen allen Personen, ohne Unterschied des Geschlechts oder Alters, welche die Menschen-Pocken noch nicht gehabt haben, oder es nicht gewiß wissen, die Schutz-Blattern einzuimpfen; die Medicinal-Collegia dirigiren das Impfungs Geschäft im Ganzen, und selbst die Prediger, Pächter und dergleichen Personen, welche aus edlem Herzen sich mit der Impfung befassen, sind von der Aufsicht nicht frey”. — *Ibidem*, k. 3–4.

alne przyczyny dla których nie doszło do zaaplikowania szczepionki. Na końcu należało podać imię i nazwisko osoby przeprowadzającej zabieg oraz ewentualne uwagi³⁷. Jak wspomniano osoby zaszczepione otrzymywały specjalny atest. Przykład takiego dokumentu wystawionego przez niejakiego Schummana, którego określano mianem „Kreis Wundarzt”, zachował się w aktach Kościerzyny (il. 1)³⁸. Uzyskane z pojedynczych zeszytów szczepień dane zbierano, a następnie publikowano w formie zbiorczych statystyk na łamach publicznych organów urzędowych, na przykład powstających od 1811 roku dzienników rejencyjnych³⁹. Do lat 30. XIX w. liczba osób zaszczepionych w rejencji gdańskiej przewyższała liczbę urodzeń, co wynikało z faktu, iż wciąż odnajdywano osoby dotychczas niezaszczepione⁴⁰.

W przypadku zgonów spowodowanych przez ospę które zarejestrowano wśród ewangelików z miejscowości Żuławki, należy zwrócić uwagę na to, że największa umieralność z powodu ospy przypadała na okres przed XIX wiekiem (aneks, tab. 1). Zgony mogły być spowodowane nie tylko na skutek samej choroby, ale również zaniedbań związanych z opieką po chorobie. Dnia 14 lutego 1798 roku odnotowano zgon niejakiej Cahthariny, rocznego dziecka mieszkańca Żuławek Gottfrieda Radetzky’ego. Jako przyczynę śmierci dziewczynki podano prawdopodobne zaniedbanie po ospie (*Vermutlich an Verwahrlosung nach der Pocken*)⁴¹. Stosunkowo duża liczba zgonów spowodowana ospą przed rokiem 1800, wynikała zapewne z braku szczepień lub też niedostatecznej liczby wykonywanych zabiegów. Jeszcze w pierwszym dziesięcioleciu XIX wieku odnotowywano pojedyncze przypadki zgonów spowodowanych ospą. W drugim dziesięcioleciu akcja szczepień była już natomiast na tyle rozwinięta, że w zasadzie nie pojawiają się przypadki śmierci spowodowane

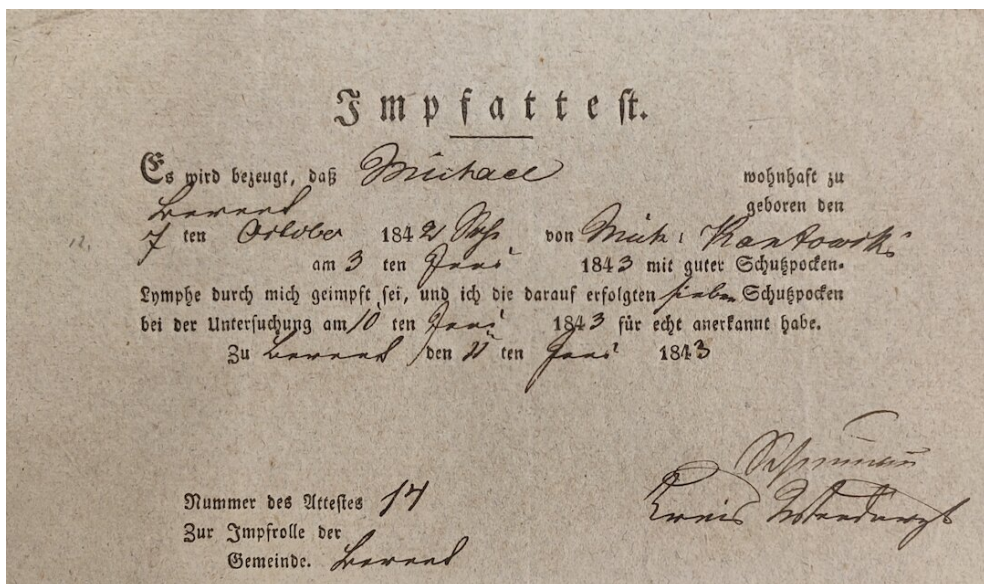
³⁷Zob. przykładowy zeszyt szczepień dla miejscowości Mirowo — APG 728/11, k. 1–30 (*Impfrolle der Dorfschaft Mierau von 1827 bis 1840*).

³⁸APG 506/1714 [b.n.s.] (*Magistrats zu Berent betreffend die Anfertigung der Pokken Impfung-Rolle, 1832–1848*).

³⁹R. Kubus, „*Amtsblatt der Königlichen Regierung zu Danzig*”. Z dziejów pruskiego czasopiśmiennictwa urzędowego w latach 1816–1848, Gdańsk 2022, s. 92–96 (mps pracy doktorskiej napisanej pod kierunkiem prof. UG. S. Kościelaka oraz dr T. Rembalskiego i obronionej na Wydziale Historycznym UG w 2022 r.).

⁴⁰Ibidem, s. 96–97.

⁴¹EZA 6608 (*Bestattungen 1792–1826*), k. 4.

Il. 1. Atest poświadczający odbyte szczepienie przeciw ospie wydany przez lekarza Schummana Źródło: APG 506/1714 [b.n.s.] (*Magistrats zu Berent betreffend die Anfertigung der Pokken Impfungs-Rolle, 1832–1848*).

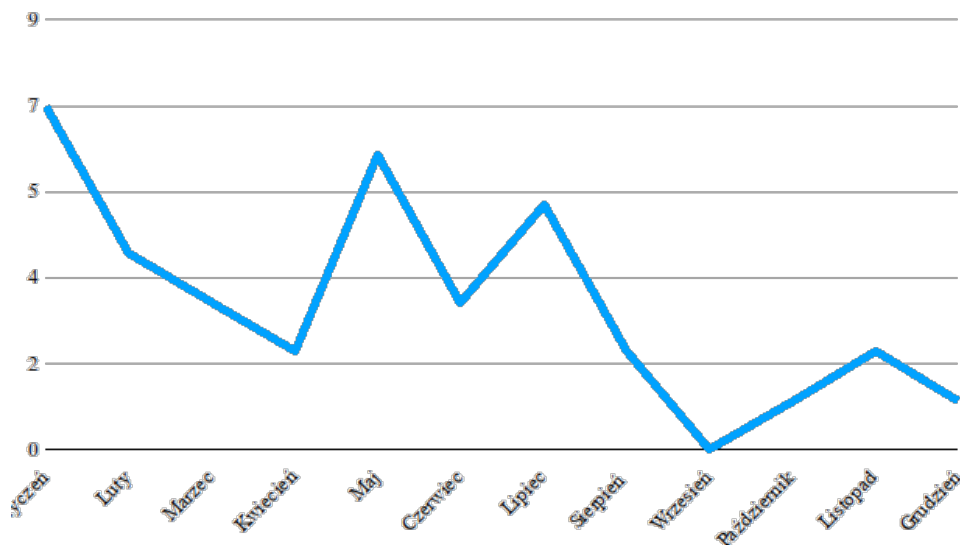
tą chorobą. Wyjątek stanowi mający miejsce 9 lipca 1814 roku zgon pięciomiesięcznego Johanna syna krawca Johanna Erdmanna. Dziecko co prawda zostało zaszczepione przeciwko ospie, ale odbyło się już po jego zachorowaniu (*Die Pocken waren geimpft, da das Kind schön Krank war*)⁴². Kolejne przypadki ospy w Żuławkach sporadycznie pojawiają się jeszcze w końcu lat 60. i na początku lat 70. XIX wieku, z tym że są to już przypadki marginalne i dotyczą z reguły osób dorosłych, nie natomiast tak jak w przypadku XVIII i początków XIX wieku niemowląt i dzieci (aneks, tab. 2).

Jeżeli chodzi o sezonowość ospy, to należy zwrócić uwagę, że najczęściej zachorowań przypadało na okres zimy (styczeń) oraz wiosny i początków lata, z kolei ich spadek notuje się w okresie jesiennym oraz przełomie zimy i wiosny (wykres 1).

Nieco inaczej niż w przypadku ospy przedstawia się dynamika zgonów spowodowana niezwykle zaraźliwą odrą (*Masern*). Chorobę tą regularnie odnotowuje się w księgach zgonów parafii ewangelickiej w Żu-

⁴²Ibidem, k. 28.

Wykres 1. Sezonowość zgonów z powodu ospy wśród ewangelików w miejscowości Żuławki.

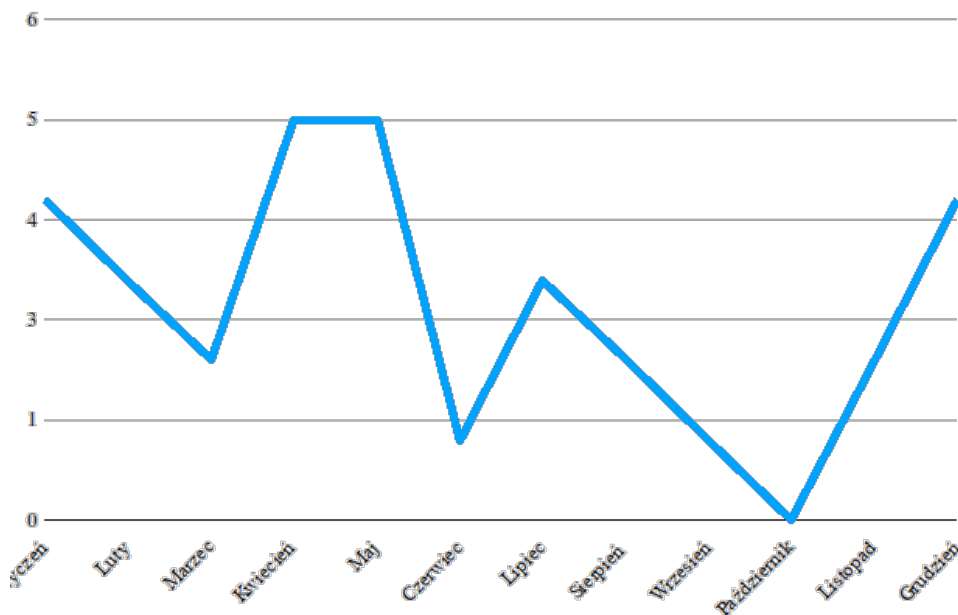
Oprac. na podstawie: EZA 6604, (*Bestattungen 1724–1775*); EZA 6604 (*Bestattungen 1782–1792*); EZA 6608 (*Bestattungen 1792–1826*); EZA 6609 (*Bestattungen 1826–1940*).

ławkach, aż po schyłek XIX wieku (aneks, tab. 1). Co ciekawe, nie odnotowano we wsi żadnego zgonu spowodowanego odrą przed rokiem 1800, choć na przykład w Gdańsku nawroty choroby rejestrowano w latach: 1745, 1758, 1772 roku⁴³. Odra, podobnie jak ospa, dotykała przede wszystkim niemowlęta i dzieci. Zdecydowana większość ofiar odry nie przekraczała 10 roku życia. Pojawiają się wyłącznie sporadyczne przypadki 11-latków zmarłych z powodu tej choroby (aneks, tab. 3).

Sezonowość zgonów spowodowanych odrą w parafii ewangelickiej w Żuławkach przedstawiała się dość podobnie jak w przypadku ospy (wykres 2). Największa zachorowalność z powodu odry przypadała na okres wiosenny (kwiecień–maj) oraz okres wczesnozimowy (grudzień–styczeń). Najmniejsza natomiast zachorowalność przypadała na okres letnio-jesienny (sierpień–październik) oraz okres późnej zimy i wczesnej wiosny.

⁴³P. Paluchowski, „*Danziger Erfahrungen*” w latach 1739–1793..., s. 208.

Wykres 2. Sezonowość zgonów z powodu odry wśród ewangelików w miejscowości Żuławki.

Oprac. na podstawie: EZA 6604, (Bestattungen 1724–1775); EZA 6604 (Bestattungen 1782–1792); EZA 6608 (Bestattungen 1792–1826); EZA 6609 (Bestattungen 1826–1940).

Kolejną chorobą zakaźną, która przyczyniła się w sumie do czterech zgonów mieszkańców miejscowości Żuławki, była cholera. Szczególnie pierwsza epidemia cholery, która wybuchła w Gdańsku w maju 1831 roku, doczekała się bogatego piśmiennictwa⁴⁴. Jeżeli chodzi o region Żuław i Powiśla, tematykę zachorowań na cholere w katolickich księgach zgonów podjął ks. W. Zawadzki⁴⁵. Ten sam autor postulował jednocześnie analogiczne badania w odniesieniu do ewangelików zamieszkujących region Żuław⁴⁶. Niewątpliwie postulat ten wymaga w przyszłości pilnej realizacji. Tym bardziej, że cholera pomimo tego że niekoniecznie zawsze wpływała w znaczący sposób na strukturę demograficzną

⁴⁴Przykładowo zob. — A. Szarszewski, *Epidemia cholery w Gdańsku w XIX wieku*, [w:] *Dżuma, ospa, cholera. W trzechsetną rocznicę wielkiej epidemii w Gdańsku i na ziemiach Rzeczypospolitej w latach 1708–1711. Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Historyczne Miasta Gdańska i Instytut Historii PAN w dniach 21–22 maja 2009 roku*, (red.) E. Kizik, Gdańsk 2012, s. 195–211.

⁴⁵W. Zawadzki, *Epidemie cholery wśród katolików Żuław Wielkich i Małych oraz Powiśla w XIX wieku*, „Studia Elbląskie”, t. XI, 2010, s. 23–46.

⁴⁶W. Zawadzki, *Żuławy Malborskie i Elbląskie 1772–1945...*, s. 258.

żuławskich wiosek, to jednak musiała w sposób istotny oddziaływać na umysłowość mieszkańców tych terenów. „Sina śmierć” przebiegała bowiem w sposób niezwykle gwałtowny, wpływając wydatnie na fizjonomię osób nią dotkniętych⁴⁷. Nic dziwnego zatem, że pastorzy żuławskich kościołów ewangelickich, w prowadzonych przez siebie kronikach odnotowywali przypadki jej występowania. Przykładowo w kronice kościoła ewangelickiego w Steblewie pod rokiem 1849 odnotowano zapis na temat cholery. W krótkiej informacji pastor wspominał o spowodowanych nią we wsi 113 zgonach, stwierdzając jednocześnie, że był to straszny rok. Na koniec prosił Boga, żeby już nigdy nie dopuścił do ponownego pojawienia się zarazy⁴⁸.

Cztery odnotowane w księgach metrykalnych Żuławek zgony cholearyczne, dotyczą osób w różnych przedziałach wiekowych (aneks, tab. 4). Pojawiają się zatem zarówno niemowlęta, jak również osoby starsze. Co interesujące, zmarłych nie chowano tego samego dnia, w którym następował zgon, ale czekano z tym dzień, a niekiedy nawet kilka dni. Stoi to w sprzeczności z praktykami odnotowywanymi na przykład w Nowym Dworze Gdańskim, gdzie czterech zmarłych na cholere w roku 1894 nowodworzan, pochowano jeszcze tego samego dnia, w którym nastąpił zgon⁴⁹.

Odnnotowane przypadki zachorowań na cholere, zasadniczo pokrywają się z kolejnymi falami występowania choroby w Prusach⁵⁰. Cholera dotykała zarówno kobiety jak i mężczyzn. Wśród odnalezionych przypadków zgonów z miejscowości Żuławki, poza ewangelikami, występuje także jeden mennonita, tj. zmarły w 1866 roku Gerhard Heidebrecht⁵¹.

Spółród czterech odnnotowanych zgonów, dwa nastąpiły we wrzeźniu, jeden w październiku, a jeden w lipcu. Niestety w przypadku zgonów

⁴⁷Przebieg choroby świetnie przedstawiła I. Janicka — I. Janicka, *Sina śmierć z Azji. Epidemie cholery w północno-zachodnich guberniach Cesarstwa Rosyjskiego w XIX wieku*, Gdańsk 2021, s. 38.

⁴⁸„Cholerajahr! Über die Menge der hier beerdigte Leichen (113) giebt das Todten-Register Aufschluss. Es war eine entsetzliche Zeit. Gott verhüte, daß sie je wiederkehrt”. — EZA, 5930 (*Stostiges Verzeichniss, 1830–1861*), k. 11.

⁴⁹R. Kubus, *Zgony mieszkańców Nowego Dworu Gdańskiego i okolic miasta...*, s. 191.

⁵⁰Na temat kolejnych fal epidemii cholery zob. np. — I. Janicka, op. cit., s. 130–160; M. Małek-Grabowska, J. Małek, *Epidemia cholery azjatyckiej w Prusach Wschodnich w XIX w.*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, nr 1 (316), 2022, s. 25–26.

⁵¹EZA 6609 (*Bestattungen 1826–1940*), k. 80.

cholerycznych dysponujemy zbyt małą liczbą danych, by powiedzieć coś więcej na temat sezonowości zgonów.

Ostatnią chorobą zakaźną, podlegającą analizie w niniejszej pracy jest grypa (*Grippe/Influenza*). W kontekście parafii ewangelickiej w Żuławkach pierwsze przypadki zachorowania na grypę odnotowuje się dopiero od końca XIX wieku (aneks, tab. 5). Dotyczą one osób w podeszłym wieku. W odnalezionych przypadkach, grypa stanowi zazwyczaj nie tyle bezpośrednią przyczynę zgonu, co raczej jest czymś co można by określić mianem „choroby współistniejącej”. Na przykład w przypadku zmarłej w 1894 roku robotnicy Renate Dzaak, jako przyczynę zgonu wskazano na grypę i gruźlicę (*Influenza und Lungenschwindsucht*)⁵². Z kolei niejaka Karolina Suckau, zanim zmarła, przez 9 tygodni cierpiała z powodu grypy oraz — być może będącego następstwem tejże — schorzenia mięśnia sercowego (*9 Wochen Kr[iegs?] Grippe und Herzschlagenfall schwer gelitten*)⁵³. Również zmarły w końcu grudnia 1939 roku August Schipplock, oprócz grypy cierpiał także na zapalenie płuc (*gestorben an Grippe und Lungenentzündung*)⁵⁴.

Odnotowane przypadki śmierci do których mogła przyczynić się grypa miały miejsce w zasadzie w różnych miesiącach (luty, kwiecień, sierpień oraz grudzień). Zbyt mała liczba danych w tym przypadku również nie pozwala na jakiegokolwiek uogólnienia.

Podsumowanie

Księgi metrykalne stanowią niezwykle cenne źródło do badań nad historią społeczną, zarówno w skali regionalnej, jak i ponadregionalnej. Choć zawarte w nich dane dotyczące przyczyn zgonów należy traktować niezwykle ostrożnie, to mimo wszystko stanowią one często jedyne źródło wiedzy dotyczącej zagadnień demograficznych w mikroskali. Analiza ksiąg zgonów parafii ewangelickiej w Żuławkach pod kątem występowania w nich czterech typów chorób zakaźnych, tj. ospy, odry, cholery

---

⁵²Ibidem, k. 108.

⁵³Ibidem, k. 131. Być może termin *Kriegsgrippe* należy utożsamiać z hiszpanką — zob. H. Czech, *Die spanische Grippe von 1918. Blick auf eine lange vergessene Pandemie*, [w:] *Corona und die Welt von gestern*, hrsg. von M. Rauchensteiner und M. Gehler, Brill Österreich Ges.m.b.H. 2021, s. 31.

⁵⁴Ibidem, k. 141.

i grypy pozwala wskazać na szereg prawidłowości. W przypadku ospy, doskonale widać to, w jaki sposób prowadzona na początku XIX wieku akcja szczepień za pomocą wakcynacji doprowadziła do niemal całkowitego jej opanowania w przeciągu zaledwie kilkunastu lat. Choć nie możemy tu mówić o eradykacji ospy, która nastąpiła znacznie później, to w zasadzie od lat 20. XIX wieku mamy do czynienia wyłącznie z jednostkowymi przypadkami jej pojawienia się we wsi (lata 60. 70. XIX wieku).

W przypadku odry choroba utrzymywała się we wsi od początku XIX wieku, aż do lat 80. tegoż stulecia. Tak jak w ospa, odra dotykała głównie niemowlęta i dzieci. W przypadku obu chorób ich sezonowość zdaje się korespondować ze sobą.

Zarówno w przypadku cholery jak i grypy, choroby te pojawiały się wyłącznie jednostkowo. W zasadzie na przestrzeni 200 lat odnaleziono zaledwie cztery przypadki zgonów cholerycznych oraz cztery przypadki zgonów z powodu grypy, czy też raczej powikłań grypowych. W przypadku cholery, pojawienie się we wsi zgonów nią wywołanych, koresponduje z kolejnymi falami epidemii, które wówczas miały miejsce w Prusach. W przypadku grypy, tylko zgon niejakiej Karoliny Suckau z 1919 roku można powiązać z mającą wówczas miejsce pandemią hiszpanki. Nie ma na to jednak bezpośrednich dowodów. Co istotne w przypadku cholery, choroba atakowała zarówno dzieci jak i osoby w podeszłym wieku. W przypadku grypy natomiast jej ofiarami we wsi były wyłącznie osoby w podeszłym wieku.

Stosunkowo małą liczbę ofiar zaprezentowanych w artykule chorób zakaźnych można tłumaczyć na wiele sposobów. Przede wszystkim należy zwrócić uwagę na fakt, że parafia w Żuławkach obejmowała niewielki obszar terytorialny ograniczający się do jednej wsi. W związku z tym ilość odnotowywanych rocznych zgonów była niezwykle niska wahała się w przedziale od kilku do kilkudziesięciu zgonów rocznie. Większa ilość zgonów występowała wyłącznie w latach kryzysów spowodowanych na przykład wojnami napoleońskimi. Ponadto na niewielką śmiertelność wśród ewangelików z powodu chorób zakaźnych wpływ mo-

gło mieć również peryferyjne położenie miejscowości, która znajdowała się w zasadzie na krańcu powiatu malborskiego. Od strony północno-zachodniej granicą miejscowości była Wisła Elbląska. Takie położenie dawało mieszkańcom Żułavek dostęp do świeżej, zdatnej do picia wody, a tym samym zmniejszało ryzyko wystąpienia cholery. Na koniec należy również zwrócić uwagę na fakt, że ewangelicy i menonicy posiadali znacznie wyższy status ekonomiczny aniżeli miejscowi katolicy. Powodowało to, że żyli oni w lepszych warunkach lokalowych, jak również mieli dostęp do towarów o lepszej jakości⁵⁵. Z pewnością wpływało to również na mniejszą śmiertelność spowodowaną chorobami zakaźnymi. W przyszłości należałoby jednak dokonać analizy porównawczej prezentowanych w tekście ustaleń, z zachowanymi dla miejscowości katolickimi metrykaliami.

Bibliografia

Źródła archiwalne i rękopiśmienne

Archiwum Państwowe w Gdańsku:

1. 9/1570 (*Bauten an der evangelischen Kirche und Pfarrgebäuden in Fürstenwerder 1877–1891*)
2. 977/2379 (*Nachweisung aller evangelischen Kirchen und Geistlichen in der Provinz Preußen*).
3. 977/3065 (*Bauten an den kirchlichen Gebäuden in Fürstenwerder, 1888–1894*).
4. 260/3238 (*Bauten und Reparaturen Kirchen und Pfarrgebäuden in Fürstenwerder*).
5. 506/1711 (*Acta des Magistrats zu Bärend betreffend die Pokkenimpfungs-Angelegenheiten im hiesigen Orte*).
6. 506/1714 (*Magistrats zu Berent betreffend die Anfertigung der Pokken Impfungs-Rolle, 1832–1848*).
7. 728/11 (*Impfrolle der Dorfschaft Mierau von 1827 bis 1840*).

Archiwum Państwowe w Malborku:

1. 61/6 (*Nachrichten von dem Zustande des platten Landes*).
2. 590/17 (*Prezydium Gromadzkiej Rady Narodowej w Drewnicy. Komisja Kultury i Spraw Socjalnych, 1965–1969*).
3. 590/38 (*Prezydium Gromadzkiej Rady Narodowej w Drewnicy. Zebrania wiejskie, soltysi od 1960 r. do 1969 r.*).

---

⁵⁵Na temat wyposażenia żuławskich domów zob. Ł. Kępski, R. Kubus, *Inwentarz pośmiertny żuławskiej mennonitki Anny Dridger z 1808 r.*, „Argumenta Historica”, 2020, nr 7, s. 61–71.

Evangelisches Zentralarchiv in Berlin:

1. 6604 (*Bestattungen 1724–1775*).
2. 6604 (*Bestattungen 1782–1792*).
3. 6608 (*Bestattungen 1792–1826*).
4. 6609 (*Bestattungen 1826–1940*).
5. 980/5767 (*Sonstige Verzeichnisse 1771–1793*).
6. 5930 (*Sonstiges Verzeichnis, 1830–1861*).

Źródła drukowane

1. *Adreßbuch des Landkreises Marienburg in Westpreußen mit Einschluß der Städte Tiegenhof und Neuteich*, hrsg. von O. Wunderlich, Marienburg 1890.
2. Goldbeck J. F., *Vollständige Topographie des Königreich Preussen*, Th. II, Königsberg und Leipzig 1789.
3. Hartwich A., *Geographisch-historische Landesbeschreibung derer dreyen im polnischen Preußen liegenden Werdern...*, Königsberg 1722, s. 174.
4. *Uebersicht der Bestandtheile und Verzeichniss aller Ortschaften des Danziger Regierungs-Bezirktes*, Danzig 1820.

Prasa

1. „Altpreussische Zeitung”, 1891, nr 256.

Opracowania

1. Czech H., *Die spanische Grippe von 1918. Blick auf eine lange vergessene Pandemie*, [w:] *Corona und die Welt von gestern*, hrsg. von M Rauchensteiner und M. Gehler, Brill Österreich Ges.m.b.H. 2021, s. 23–40.
2. Dąbal J., Kubus R., Widerski T., *Wpływy ideowe dużych ośrodków miejskich na programy architektoniczne założenia sakralnych małych miejscowości*, [w:] *Architektura sakralna XIX i pierwszej połowy XIX wieku (Architektura Miast IV. Materiały po konferencji)*, (red.) A. Wysocka, B. Derkowska-Kostkowska, L. Łbik, Bydgoszcz 2017, s. 61–74.
3. Dąbal J., Kubus R., Widerski T., *The Lutheran Parish Church in Żuławki. The Forgotten Heritage of Żuławki Wiślane, Northeast Poland* (artykuł w druku).
4. Janicka I., *Sina śmierć z Azji. Epidemie cholery w północno-zachodnich guberniach Cesarstwa Rosyjskiego w XIX wieku*, Gdańsk 2021.
5. Józefczyk M., *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVII wieku*, T. II, *Źródła do dziejów XVII-wiecznej Pomezanii*, Malbork 2012.
6. Kępski Ł., Kubus R., *Inwentarz pośmiertny żuławskiej mennonitki Anny Dridger z 1808 r.*, „Argumenta Historica”, 2020, nr 7, s. 61–71.
7. Kizik E., *Mennonici w Gdańsku, Elblągu i na Żuławkach Wiślanych w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku*, Gdańsk 1994.
8. Kubus R., *Ofiary pożarów i zabójstw, topielcy oraz samobójcy, czyli nietypowe przypadki zgonów w świetle ksiąg metrykalnych z parafii ewangelickiej w Żu-*

- ławkach (XVIII–XX wiek)*, „Rocznik Elbląski” T. XXX, 2020, s. 47–61.
9. Kubus R., Boguszewski P., *Ślady ewangelików w miejscowości Żuławy, „Żuławy i Mierzeja. Dodatek do Dziennika Bałtyckiego”*, 2019 (18.10), s. 9.
  10. Kubus R., *Znamiona chorobowe, defekty i urazy oraz inne słabości jako cechy dystynktywne w listach gończych zamieszczanych w dzienniku urzędowym rejencji gdańskiej (Amtsblatt der Königlichen Regierung zu Danzig) w latach 1816–1830*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego”, T. XXII, 2019, s. 65–84.
  11. Kubus R., *Gwałtowne zjawiska pogodowe oraz klęski żywiołowe na Żuławach i Mierzei w świetle kroniki kościoła ewangelickiego w Drewnicy (XVII–XVIII wiek)*, [w:] *Ekologia w Prusach Królewskich*, (red.) W. Zawadzki, Pelplin 2022, s. 257–284.
  12. Kubus R., *Zgony mieszkańców Nowego Dworu Gdańskiego i okolic miasta na przełomie XIX i XX wieku w świetle księgi metrykalnej miejscowej parafii ewangelickiej*, „Rocznik Elbląski”, T. XXXII, 2022, s. 179–199.
  13. Kubus R., „*Amtsblatt der Königlichen Regierung zu Danzig*”. *Z dziejów pruskiego czasopiśmiennictwa urzędowego w latach 1816–1848*, Gdańsk 2022, s. 92–96 (mps pracy doktorskiej napisanej pod kierunkiem prof. UG. S. Kościelaka oraz dr T. Rembalskiego i obronionej na Wydziale Historycznym Uniwersytetu Gdańskiego w 2022 r.).
  14. Letkemann P., *Die preussische Verwaltung des Regierungsbezirks Danzig (1815–1870)*, Marburg 1967.
  15. Małłek-Grabowska M., Małłek J., *Epidemia cholery azjatyckiej w Prusach Wschodnich w XIX w.*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, nr 1 (316), 2022, s. 3–45.
  16. Moeller F., *Altpreußische evangelisches Pfarrerbuch von der Reformation bis zur Vertreibung im Jahre 1945*, Bd. 1, Hamburg 1968.
  17. Paluchowski P., „*Danziger Erfahrung*” w latach 1739–1793. *Studium z dziejów gdańskiego czasopiśmiennictwa*, Warszawa 2013.
  18. Paluchowski P., *W walce z ospą. Wokół publikacji Mathiasa Nathanaela Wolffa Unterricht gegen die Kinder-Blattern*”, „Medical Library Forum”, 2020, Vol. 13 (1), p. 31–36.
  19. Schmid B., *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Kreises Marienburg, Bd. 4, Danzig 1919*.
  20. Szarszewski A., *Epidemia cholery w Gdańsku w XIX wieku*, [w:] *Dżuma, ospa, cholera. W trzechsetną rocznicę wielkiej epidemii w Gdańsku i na ziemiach Rzeczypospolitej w latach 1708–1711. Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Historyczne Miasta Gdańska i Instytut Historii PAN w dniach 21–22 maja 2009 roku*, (red.) E. Kizik, Gdańsk 2012, s. 195–211.

21. Zacharias R., *Evangelische Kirchengeschichte für die Stadt Marienburg und ihre beiden Werdergebiete an Nogat und Weichsel 1526 bis 1945. Entwicklungsstufen einer Glaubenslandschaft*, Münster/Westfalen 2019.
22. Zawadzki W., *Epidemie cholery wśród katolików Żuław Wielkich i Małych oraz Powiśla w XIX wieku*, „Studia Elbląskie”, T. XI, 2010, s. 23–46.
23. Zawadzki W., *Dzieje Niedźwiedzicy na Żuławach Wielkich do 1945 roku*, Elbląg 2014.
24. Zawadzki W., *Żuławy Malborskie i Elbląskie 1772–1945. Perspektywa społeczno-religijna*, Pelplin 2021.
25. Zirkwitz V., *Die bauliche Entwicklung der Dorfkirche von der Ordenszeit bis zur Gegenwart im Gebiet des ehemaligen Freistaates Danzig unter besonderer Berücksichtigung der Kirchen der Danziger Höhe und Niederung*, Danzig 1940.

ANEKS

Lata \ Jednostka chorobowa	Ospa	Odra	Cholera	Grypa
Przed 1800 rokiem	19	–	–	–
1800–1810	10	3	–	–
1811–1820	1	1	–	–
1821–1830	–	4	–	–
1831–1840	–	5	–	–
1841–1850	–	2	–	–
1851–1860	–	6	3	–
1861–1870	3	1	1	–
1871–1880	1	7	–	–
1881–1890	–	2	–	–
1891–1900	–	–	–	1
1901–1910	–	–	–	–
1911–1920	–	–	–	1
1921–1930	–	–	–	–
1931–1940	–	–	–	1

Tab. 1. Występowanie wybranych chorób zakaźnych w miejscowości Żuławki w XIX i na początku XX wieku.

Oprac. na podstawie: EZA 6604, (*Bestattungen 1724–1775*); EZA 6604 (*Bestattungen 1782–1792*); EZA 6608 (*Bestattungen 1792–1826*); EZA 6609 (*Bestattungen 1826–1940*).

Rok	Zmarli (wiek)
1752	David Pekeruhn ein Bursch (16 lat)
1753	Erdmann Hoge Weber sein Söhnchen (2 lata)
1757	Paul Debick Einwohner sein Töchterchen (b.d)
1762	Paul Debigk Einwohner sein Söhnchen (4 lata)
1763	Peter Creutzholtz sein Töchterchen (9 miesięcy); Samuel Spodigk Einwohner sein Söhnchen (6 lat); Michael Kohl Eigner in Ries-Ort sein Töchterchen (1 rok); Johann Hölcke Eigner sein Söhnchen (14 dni); Simon George Kirchenvorsteher und Schultz sein Söhnchen (b.d.); David Grohz Eigner sein Söhnchen (16 tygodni)
1768	Christian Wendt Einwohner sein Söhnchen (1 rok i ok. 5 tygodni)
1769	Jacob Brzuch Einwohner sein Kind (b.d.); Jacob Schultz Einwohner sein Söhnchen (b.d.); Simon George Kirchenvorsteher und Königl. Schultz sein Söhnchen (1 rok i 6 m-cy)
1772	Absol? Daniel Einwohner seyn Söhnchen (b.d.)
1785	Heinrich Sager Soldats vom Schidlitz Regiment und Einwohner [Töchter?] Maria Elisabeth (40 tygodni)
1792	Einwohners und Musketirs des (...) Caspar Zipf Sönchen Heinrich (2 lata)
1797	Peter Woywod sein Töchterchen Anna Maria (4 lata i 6 miesięcy)
1798	Einwohner Gottfried Radezky sein Töchterchen Catharina (14 lat)
1801	Tischlermeister Michael Kleist seine Tochter Catharina (8 miesięcy); Mousquetier Johann Kreuzholz sein Sohn Abraham (3 lata); Eigenkätchner Christin Wiens einen Tochter Maria Elisabeth (4 lata); Einwohner Jacob Schulz sein Tochter Regina Elisabeth (1 rok); Einwohner Peter Woiwod sein Sohn Peter (3 lata i 6 miesięcy); Einwohner Gottfried Willm? sein Söhnchen Johann Gottfried (1 rok)
1802	Eigengärtner Christian Ehof sein Söhnchen Martin (9 miesięcy);
1807	des Einwohners und Aufkäufers Johann Gottfrid Wendt jüngster Sohn Johann Gottfried (1 rok i około 5 tygodni); des Vorgenannten Tochter Catharina (3 lata i 10 miesięcy); des Einwohners Peter Görz Sohn Johann (3 lata i 3,5 miesiąca); des Kornmüllers Peter Godfart (Gutherz) Tochter Helena Dorothea (3 lata 8 miesięcy)
1814	Schneidermeisters Erdmann Bresmann jüngster Sohn Johann Sende (5 m-cy)
1869	Michael Kreuzholz Arbeiter, Ehemann der nachgelassenen Wittwe Elisabeth geb. Groth (57 lat 2 miesiące i 8 dni); Elisabeth Albrecht geb. Ewel, Ehefrau des Arbeiter Jacob Albrech (54 lata 10 m-cy i 28 dni); Johann Daniel Dahms Sohn des Eigentümer Peter Dahms und dessen Ehefrau Caroline Florentine geb. Wulf (1 rok 10 m-cy i 2 dni)
1872	George August Sass Knecht, unverehelichte Sohn des verstorbenen Eigen- kätchner Peter Sass und dessen Ehefrau Marie geb. Schritt (23 l. 6 m. 24 dni)

Tab. 2. Wykaz osób chorych na ospę w Żuławkach w świetle ksiąg zgonów miejscowej parafii ewangelickiej.

Oprac. na podstawie: EZA 6604, (*Bestattungen 1724–1775*); EZA 6604 (*Bestattungen 1782–1792*); EZA 6608 (*Bestattungen 1792–1826*); EZA 6609 (*Bestattungen 1826–1940*).

Rok	Zmarli (wiek)
1801	Anna Schmidtin ihre Tochter Maria (11 lat i 3 tygodnie)
1807	des Kornmüllers Peter Godfart (Gutherz) Sohn Johann Jacob (6 lat); des Einwohners Johann Gruglawski ältester Sohn Johann Jacob (4 l. 7 m-cy)
1812	des Sattlermeister Peter Brandt Töchterchen Florentina (6 lat i 5 dni)
1821	Catarina Eivel des Weber Peter Eivel Töchterchen (2 lata); Jacob Hiller des Arbeitsmanns Gottfried Hiller Söhnchen (1 rok i 6 m-cy)
1828	des Tischlermeisters Gottfried Lobegott Metzke Sohn Carl Friedrich (3 lata)
1829	des Eigentümers Peter Ewel jüngster Sohn Namens Andreas (2 lata i 2 m-ce)
1830	des Einwohners Johann Jacob Blum jüngste Tochter, Namens Justina (1 rok 7 miesięcy)
1831	des Einwohners Peter Epp, Sohn Namens Johann George (5 l. 2 m-ce 16 dni); demselben Peter Epp eine Tochter, Namens Maria Elisabeth (7 m-cy 21 dni)
1832	der Wittwe Maria Elisabeth Neumann Sohn Namens Jacob (11 lat i 9 m-cy);
1836	des Einwohners Peter Nitsch Töchterchen Namens Anna Catharina Elisabeth (8 miesięcy i 7 dni); dem Einsaasen Gottlieb Schaak sein jüngster Sohn Peter Heinrich (2 miesięce)
1839	des Einwohners Johann Kirschen Sohn Gottfried (9 lat)
1848	Johann Heinrich Fischer, Sohn des Einwohners Johann Fischer und dessen Ehefrau Caroline geb. Stender (1 rok i 6 m-cy); Peter Dollowski Sohn des Ei- gentümers Johann Dollowski und dessen Ehefrau Susanna geb. Haak (11 m.)
1852	Anne Marie Spudig Tochter des Arbeitsmannes Samuel Spudig und dessen Ehefrau Helene geb. Hanmann (7 miesięcy i 4 dni)
1853	Abraham August Schritt Sohn des Eigenkätchner Abraham Schritt und dessen Ehefrau Elisabeth geb. Hiller (1 rok 4 miesięce i 28 dni); Peter Erdmann Gör- gens Sohn des Arbeitsmann Peter Görgens und dessen Ehefrau Catharine Eli- sabeth geb. Fröse (2 lata 8 m-cy i 19 dni); Johann Jacob Neumann Sohn des Arbeitsmannes Peter Neumann und dessen Ehefrau Dorot (1 rok 5 m. 10 d.); Gustav Hermann Rost Sohn des Stellmachers Wilhelm Rost und dessen Ehefrau Anna Elisabeth geb. Schulz (2 miesięce i 9 dni)
1858	Fridrich Wilhelm Herrmann Posenauer Sohn der unverehelichten Wilhelmine Posenauer (7 miesięcy i 26 dni)
1870	Peter August Diesing Sohn des Schmiedemeisters August Jacob Diesing und dessen Ehefrau Dorothea Concordia geb. Schumacher (20 dni)
1871	Arbeitsmannes Peter Neumann und dessen Ehefrau Dorot (1 rok 5 m. 10 d.); Johann Jacob Sehönkof Sohn des Eigenkätchners Johann Sehönkof und dessen Ehefrau Elisabeth geb. Schönhof (5 m-cy i 6 dni); Anna Wilhelmine Bunde uneheliche Tochter der unverehelichten Anna Wilhelmine Cornelia Bunde (1 rok 4 m-ce 19 dni); Friedrich August Schmidt Sohn des Kutschers Johann Schmidt und dessen Ehefrau Dorothea geb. Omland (1 rok 4 m-ce i 29 dni); Marie Elisabeth Tiedke Tochter des Arbeiters Andreas Tiedke und dessen Ehefrau Maria Elisabeth geb. Sass (11 miesięcy); Marie Helene Tiedke und dessen Ehefrau Dorothea geb. Vierkan (4 miesięce i 22 dni)
ciąg dalszy na następnej stronie	

ciąg dalszy z poprzedniej strony	
1873	Marie Penner Tochter des Einsaassen und Ortsschulzer Herrn Johann Penner und dessen Ehefrau Marie geb. Dyck (3 lata 9 miesięcy i 3 dni)
1879	Johann Peter Nitsch Sohn des Arbeiter Peter Ephraim Nitsch und dessen Ehefrau Renate geborenen Schulz (1 rok i 10 miesięcy)
1886	Cornelius August Schön Sohn des Zimmergesellen Johann Schön und dessen Ehefrau Caroline geb. Schritt (1 rok 9 miesięcy i 19 dni); Anne Helene Böhmert Tochter der Arbeiters Peter Böhmert und dessen Ehefrau Catharine Renate geb. Spudig (2 lata 3 miesiące i 2 dni)

Tab. 3. Wykaz osób chorych na odrę w Żuławkach w świetle ksiąg zgonów miejscowej parafii ewangelickiej.

Oprac. na podstawie: EZA 6604, (*Bestattungen 1724–1775*); EZA 6604 (*Bestattungen 1782–1792*); EZA 6608 (*Bestattungen 1792–1826*); EZA 6609 (*Bestattungen 1826–1940*).

Rok	Zmarli (wiek)
1852	Anna Gertrude Domke Tochter des Arbeitsmannes Martin Domke und dessen Ehefrau Maria geb. Ständer (1 rok 5 miesięcy i 9 dni)
1855	Johann Jacob Schwarz Eigenkathner, Ehemann der hinterlassenen Wittwe Regine Elisabeth geb. Manhold (31 lat 6 miesięcy i 12 dni); Andreas Gräske Viktualienhändler, Ehemann der hinterlassenen Wittwe Christine geb. König (58 lat)
1866	Gerhard Heidebrecht Einsaassen, Ehemann des nochgelebten Wittwe Marie geb. Dyck (63 lata 5 miesięcy i 2 dni)

Tab. 4. Wykaz osób chorych na cholereę w Żuławkach w świetle księgi zgonów miejscowej parafii ewangelickiej.

Oprac. na podstawie: EZA 6609 (*Bestattungen 1826–1940*).

Rok	Zmarli (wiek)
1894	Schneider Renate geb. Dzaak (65 lat 7 miesięcy i 22 dni)
1916	Büchau Maria Elisabeth geb. Thomas, Witwe (71 lat)
1919	Suckau Karoline geb. Sawatzki (64 lata 9 miesięcy i 13 dni)
1939	Schipplock August, Rentner (78 lat 2 miesiące i 2 dni)

Tab. 5. Wykaz osób chorych na grype w Żuławkach w świetle księgi zgonów miejscowej parafii ewangelickiej.

Oprac. na podstawie: EZA 6609 (*Bestattungen 1826–1940*).

Radosław Kubus — dr, pracownik Wydziału Historycznego Uniwersytetu Gdańskiego, adiunkt w Zakładzie Historii Gdańska, Pomorza i Regionu Nadbałtyckiego. Jego zainteresowania badawcze koncentrują się wokół historii społecznej Pomorza ze szczególnym uwzględnieniem regionu Żuław w okresie XVIII i 1. poł. XIX wieku.